

wana zarówno jako odrębny argument, jak i wzmocnienie każdego innego. Wykazuje ona, że wiara Apostołów, jako naocznych świadków, w Jezusa Syna Bożego nie była i nie mogła być wytworem ludzkim. Wychowani w surowym monoteizmie żydzi nie mogli jej wymyślić. A ponieważ jest ona faktem, co poświadczane jest już w najwcześniejszych tekstach Nowego Testamentu, to musiało ją zrodzić nie co innego, jak tylko realne doświadczenie boskości Jezusa. Dullesa apologetyka wyznania wiary jest zatem „dowodem”, jednocześnie nie będąc nim (w sensie logiczno-formalnym). Jest „dowodem” empirycznym.

Rozdział czwarty ks. Bartnicki zainicjował prezentacją argumentu martyrologicznego, potem zajął się kulturotwórczym, a na koniec komparatystycznym, w ramach którego został postawiony ważny problem obecności Objawienia Bożego w religiach pozachrześcijańskich. Nazwy tych argumentów nie pochodzą od Dullesa, lecz od ks. M. Ruseckiego i lubelskiej szkoły teologii fundamentalnej. Zaslugą ks. Bartnickiego jest wydobywanie z twórczości Kardynała różnych dróg argumentacyjnych i ich zwięzła charakterystyka.

W rozdziale piątym mowa jest o wierze jako korelacji Objawienia. Dulles po mistrzowsku i syntetycznie ukazuje – jak wydobył ks. Bartnicki – przymioty wiary, zwłaszcza pewność i niejasność, które wcale się nie wykluczają. Wiele światła w tej części pracy mogą znaleźć mający różne wątpliwości co do wiary, zarówno wierzący, jak mało wierzący i niewierzący.

Monografia ks. dr. Bartnickiego jest godna polecenia wszystkim, którzy dążą do racjonalności swego światopoglądu, zaś dla teologów fundamentalnych jest wręcz lekturą obowiązkową. Można ją traktować jako podręcznik do naszej dyscypliny.

Ks. Krzysztof Kaucha
Instytut Teologii Fundamentalnej KUL

Józef N i e s y t o. *Ekshumacja. Przewijanie zwłok w plemieniu Betsileo na Madagaskarze*. Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski 2013 ss. 452.

Myśl o śmierci towarzyszy człowiekowi od niepamiętnych wieków, nie jest ograniczona czasem ani przestrzenią. Zagadnienie to stanowi przedmiot refleksji człowieka, który zastanawia się nad genezą śmierci, jej sensem i stawia sobie pytanie, co nastąpi po niej. Już w społecznościach pierwotnych nadano jej głęboki wymiar religijny, społeczny i kulturowy, co uwidacznia się w mitach, wierzeniach i obrzędach ludowych. Człowiek przedstawia w nich konkretną historię, odwołując się do obrazów i myśli interpretowanych w kontekście mitologicznym. Niektóre mity kosmologiczne podają, że ludzie zostali stworzeni jako istoty nieśmiertelne. Przyglądając się obrzędowi pogrzebowemu w różnych zakątkach świata, odnosi się wrażenie, że w czło-

wieku tkwi niejako to biblijne przeświadczenie, iż istota ludzka wezwana jest do życia, gdyż Bóg nie uczynił śmierci, a zawitała ona na ziemi wskutek zawiści diabła, wybierają ją natomiast bezbożni, zawierając z nią przymierze (por. 1, 12-16). Można się domyślać, że ludzkość wie o tym od dawna, gdyż od czasów sięgających w najdalszą prehistorię człowiek przywiązywał znaczną wagę do otaczania czią zmarłych.

Problematykę śmierci i związanej z nią ekshumacji, jak również obrzędu przewijania zwłok w plemienu Betsileo na Madagaskarze podejmuje ks. Józef Niesyto w książce *Ekshumacja. Przewijanie zwłok w plemienu Betsileo na Madagaskarze*. Podjęcie się opracowania tego tematu jest niezwykle istotne, gdyż przybliży nam, Europejczykom, sferę wierzeniową mieszkańców wyspy Madagaskar dotyczącą zagadnienia życia i śmierci oraz istnienia na „tamnym świecie”. Recenzowana książka składa się z następujących części: wykaz skrótów (s. 4), spis treści (s. 5-8), wstęp (s. 9-20), siedem rozdziałów (s. 21-263), zakończenie (s. 265-271), bibliografia (s. 273-286), streszczenie w języku francuskim (s. 287-293) oraz w języku angielskim (s. 295-300). Opracowanie kończy trzynaście aneksów (s. 301-452), w nich znajdują się m.in. kolorowe fotografie przedstawiające: monarchię malgaską i jej rezydencje, plemię Betsileo i tereny przez nich zamieszkałe, początki ewangelizacji plemienia, katedry w Betafa i Antsirabe, archikatedrę w Antananarivo, ośrodek trędowatych w Maranie, cmentarz w Atananarivo Soavinaoka, polskich misjonarzy i misjonarki w plemienu Betsileo, obrzęd ekshumacji i przewijania zwłok w wiosce Amongy i w mieście Ambalakeli, badania terenowe o. Pascala Lahady, a także mapy: informacyjna, topograficzna i grup etnicznych oraz diecezji Antsirabe i Ambositra, jak i archidiecezji Fianarantsoa, na obszarze których Autor prowadził etnograficzne badania terenowe.

Główne źródło opracowania stanowią etnograficzne badania terenowe przeprowadzone przez Autora w latach 2008-2011 w 54 miejscowościach plemienia Betsileo. W celu pełniejszego zrozumienia miejscowej kultury, a w niej zwyczajów i obrzędów funeralnych, ks. Józef Niesyto podczas prowadzonych wywiadów skorzystał z pomocy 18 miejscowych studentów, chcąc w ten sposób uzyskać właściwą interpretację wypowiedzi i ich znaczenia w tym plemienu. Za pozytywny aspekt należy uznać fakt, że Autor dobrał informatorów z różnych grup wiekowych, przy czym (bardzo słusznie) największą liczbę stanowili respondenci po 50. roku życia (201 osób), w przedziale wiekowym 35-50 lat – 192 osoby, a najmniejszą w wieku od 16 do 35 roku życia (97 osób). Ponadto objął badaniem ankietowym 75 uczniów ze średnich szkół katolickich oraz przeprowadził 15 wywiadów z misjonarzami i misjonarkami z różnych zgromadzeń zakonnych. W sumie informacji udzieliło 580 respondentów. Należy zaznaczyć, że jest to imponująca liczba, a zebrany materiał faktograficzny posiada dodatkową wartość naukową, gdyż wywiady przeprowadzone zostały nie tylko wśród katolików, ale także w grupie protestantów i anglikanów (s. 17).

W opracowaniu tego tematu korzystano nie tylko z metody etnograficznych badań terenowych, przydatne okazały się także metoda analizy i krytyki piśmiennictwa, metoda porównawcza, natomiast przy interpretowaniu zjawisk religijnych, oprócz metody teologicznej, wykorzystana została metoda fenomenologiczna. Pomocna jest także literatura etnologiczna i teologiczna oraz pozycje z zakresu eschatologii katolickiej. Ks. Niesyto zebrany przez siebie materiał faktograficzny oraz literaturę odnoszącą się do wierzeń i zwyczajów funeralnych mieszkańców plemienia Betsileo stara

się uporządkować i przeanalizować w kategoriach religiologicznych (s. 16). Dla Europejczyka nie jest to zadanie łatwe, gdyż chrześcijańska społeczność tego plemienia zachowuje wiele zwyczajów i obrzędów z epoki przedchrześcijańskiej. Jak stwierdza: „ten praktyczny synkretyzm powoduje określone trudności zarówno w sferze rozróżnienia konkretnych warstw, jak i ich adekwatnej interpretacji” (s. 17-18).

We wstępie Autor odnosi się do dotychczasowych badań naukowych z zakresu kultury materialnej i duchowej wyspy Madagaskar i plemienia Betsimisaraka, ale jak sam stwierdza: „Generalnie [...] literatura podejmująca problematykę koegzystencji chrześcijaństwa i religii autochtonicznej społeczności dotycząca Betsimisaraka, jeśli chodzi o obrzędowość funeralną, ma charakter wyłącznie historyczny i dziennikarski, przez co tylko w ograniczonym zakresie może służyć pomocą w przeprowadzeniu analiz porównawczych” (s. 16).

Rozdział pierwszy, zatytułowany „Historia Madagaskaru i plemienia Betsileo” (s. 21-51), ma charakter wstępny, Autor zwraca w nim szczególną uwagę na okres kolonializmu oraz jego destrukcyjny wpływ na miejscową kulturę duchową, która jest dosyć złożona, gdyż w kulturze Malgaczy można wyodrębnić zarówno elementy afrykańskie, jak i azjatyckie, jednakże mieszkańcom bliższa jest kultura azjatycka, ze względu na fakt, że większość z nich stanowią imigranci z terenu Indonezji. W rozdziale tym charakteryzuje wyspę pod względem geograficznym, historycznym, gospodarczym i wierzeniowym podając, że wyznawców religii tradycyjnych jest blisko 50%, chrześcijan 45%, z czego 22,5% stanowią katolicy i tyleż samo protestanci, a 5% to muzułmanie. Następnie przybliża historię badań etnograficznych na Madagaskarze, kreśli zarys powstania pierwszych państw, odwołuje się do zjednoczenia plemion malgaskich, czasów pod panowaniem francuskim i odzyskania niepodległości, kiedy to 14.10.1958 r. ogłoszono autonomiczną Republikę Madagaskaru. Przedstawiona w rozdziale charakterystyka mieszkańców wyspy pozwala Czytelnikowi lepiej poznać i zrozumieć zarówno kulturę materialną, jak i duchową Madagaskaru.

Rozdział drugi „Ewangelizacja Betsileo” (s. 53-111) dotyczy ewangelizacji, którą znacznie zdeterminowały europejskie wpływy. W dziejach ewangelizacji Madagaskaru Autor wyróżnił pięć etapów (pierwszy – okres XVII-XVIII w., drugi – akceptacja działalności misyjnej przez kolonialnych władców wyspy w latach 1818-1861, trzeci – rozpoczął się zakazem ewangelizowania i trwał do czasu podboju wyspy przez Francję w 1895 r., czwarty i piąty – to czas rozwoju Kościoła w państwie kolonialnym w latach 1895-1960 oraz w państwie Malgaszów po odzyskaniu niepodległości (s. 54). Ks. Niesyto opisuje m.in. trudności, z jakimi zetknęli się misjonarze zakładający Kościół katolicki zarówno ze strony władz, jak i miejscowej ludności. Misyjną działalność przedstawia począwszy od przybycia pierwszych misjonarzy na wyspę (s. 56-58), poprzez opis tworzenia struktury Kościoła, powołanie Prefektury Apostolskiej: Reunion, Madagaskaru i Oceanii, aż po czasy ewangelizacji na Płaskowyżu Centralnym: w Antananarivo, Betsileu, Antsirabe; w regionie Vakinankaratra: centrum w Mindrarivo, Fomanjana, Soavina, Mahaza, Ambohimasina; w regionie Vakinankaratra: misja w Faratsiho, Ambohibary, Atanifotsy. Dla zobrazowania misyjnej aktywności prezentuje dane statystyczne, ilustrując początkowy okres ewangelizacji (sektor nauczania s. 83, liczba katolików w poszczególnych prowincjach s. 88 i 95, udział w sakramentach s. 88, personel misyjny s. 89, osoby zaangażowane w działalność misyjną s. 93). Na zakończenie rozdziału w paragrafie czwartym ukazuje dzia-

łałość ewangelizacyjną jezuitów wśród Betsileo (s. 98-101), ich pracę pośród trędowatych (s. 101-103), Polaków pracujących na Madagaskarze (s. 104-107) oraz działalność misjonarzy polskich w plemienu Betsileo (s. 107-111).

Kolejny rozdział nosi tytuł „Śmierć i życie pozagrobowe w wierzeniach Betsileo” (s. 113-166). Autor przedstawia w nim koncepcję śmierci w wierzeniach malgaskich w plemienu Betsileo, rozważając ją w ścisłym kontekście teologicznym. Nie rozpatruje tej problematyki jedynie przez pryzmat chrześcijańskiego światopoglądu, ponieważ życie codzienne Malgaszy łączy w sobie elementy wierzeń tubylczych z katolickimi (s. 115). Autor, analizując zjawisko śmierci w aspekcie sprawowanych przez członków plemienia ceremonii pogrzebowych, zwraca uwagę na ich wiarę w życie po śmierci i nieśmiertelność duszy ludzkiej, co staje się motywem kształtowania obrzędów i wierzeń pogrzebowych. Rozdział przedstawia wyobrażenia o losach człowieka po śmierci, wskazuje, że eschatologia tradycyjna oparta jest na przekazach ustnych i wybiórczo akceptowanych zagadnieniach z *Katechizmu Kościoła Katolickiego* i używanych na badanym terenie modlitełek i śpiewników (s. 116).

Tradycyjne wyobrażenia eschatologiczne członków badanego plemienia nie posiadają katolickiego schematu: sąd, czyściec, niebo i piekło. W celu poznania tradycyjnej wizji eschatologicznej Betsileo Autor stara się przybliżyć i zdefiniować pojęcie Boga i Przodków oraz ustalić ich miejsce przebywania. Betsileo uznają istnienie Boga Zanahary Be, dostrzegając jego obecność w ceremoniach religijnych, snach, wróżbach i w codziennym życiu. W tradycyjnych wierzeniach eschatologicznych występują trzy rodzaje boskości: Zanahary Be, Przodkowie Razana i Wybrani Ra, które tworzą podstawę życia religijnego plemienia (s. 116-117). Poza rodzajami boskości w rozdziale omawiane są wierzenia związane z duchami zmarłych (s. 122-124). Cenne jest porównanie pojęć eschatologicznych badanego plemienia z chrześcijańską koncepcją (sąd, czyściec, piekło, niebo) (s. 125-132), rozpatrywanie koncepcji śmierci jako przemijania i przejścia (s. 134-144), ukazanie tradycyjnego ideału dobrej śmierci oraz modelu złej śmierci (s. 144-149).

W ostatnim, piątym paragrafie Autor prezentuje sferę duchową i cielesną w kontekście śmierci, czyniąc porównania koncepcji przemijania znanej Europejczykom z niechrześcijańskim ujęciem według społeczności plemienia Betsileo, która człowieka postrzega jako istotę śmiertelną o krótkim życiu, która jest w drodze do krainy Przodków Razana (s. 150-151). Malgasze wierzą, że duchy zmarłych Przodków Razana można spotkać w pobliżu grobowców. Są przekonani, że duch umarłego pozostaje w bliskości z ciałem do momentu złożenia ciała do rodzinnego grobowca. Z przeprowadzonych przez Autora badań wynika, że w wierzeniach tradycyjnych nie istnieje przekonanie o „zmartwychwstaniu ciał”, dlatego członkowie badanej społeczności budują solidne kolektywne, rodzinne grobowce, ufając, że ciała zmarłych pozostaną w nich na zawsze (s. 159). Na uwagę zasługuje ukazanie relacji, do jakich dochodzi między żywymi a zmarłymi oraz seanse demoniczne zwane *Tromba* powiązane z okultyzmem. Autor dokonuje analizy i porównania tradycyjnych pojęć eschatologicznych funkcjonujących w społeczności plemiennej z chrześcijańską koncepcją umierania, śmierci i życia pozagrobowego.

Tematyce grobowca poświęcony jest rozdział czwarty zatytułowany „Grobowiec jako «klucz» do kultury Betsileo” (s. 167-187). Dla ludzi wywodzących się z tej kultury, jak pisze Autor, „grobowiec rodzinny jest nie tylko centrum [...] życia, ale

również miejscem, wśród którego koncentruje się obrzędowość funeralna” (s. 167). Budowla posiada wymiar materialny – solidna konstrukcja zwana *trano vato* (dom kamienny), która jest wykonana z kamieni łączonych zaprawą murarską, oraz wymiar duchowy, gdyż jest miejscem umożliwiającym zmarłej osobie przejście do wspólnoty Przodków Razana. Z grobowcem związanych jest wiele obrzędów i rytów pogrzebowych, do których należał m.in. zwyczaj zawijania zwłok w płótno, mający zapobiec zetknięciu się zmarłego z tym wszystkim, co otaczało go za życia. Owinięcie nieboszczyka w płótno oznacza podarowanie mu nowego ubrania (s. 167). W rozdziale przedstawiono genezę powstania grobowców, terminologię, rodzaje grobów, grób Vazimba – najstarszej grupy etnicznej zamieszkującej teren plemienia Betsileo, grób Vazaho i grób Tranovato (s. 170-177). Ponadto scharakteryzowane zostało miejsce grobowca w życiu plemienia, uznawany jest on bowiem za własność rodziny lub klanu i nazywany „domem zamieszkałym przez zmarłych”. Autor opisuje, jak wszyscy członkowie rodziny włączają się w projekt i budowę grobowca, przybliżając poszczególne etapy jego powstawania: intencje budowy, wybór miejsca, naradę w gronie rodzinnym, lokalizację, porządkowanie miejsca, obrzędy związane z rozpoczęciem budowy oraz architekturę grobu z uwzględnieniem materiałów budowlanych (s. 176-187).

Kolejny rozdział „Istota ekshumacji w kontekście społecznym” poświęcony jest ekshumacji zwanej *famandihana* (terminem tym określane jest w badanym plemienu także przewijanie zwłok podczas ekshumacji), która stanowi jedną z najważniejszych czynności pogrzebowych. Na ceremonię ekshumacji składa się: wydobywanie zwłok na powierzchnię i ułożenie ich na słomianej macie w pobliżu grobowca, owinięcie zwłok w nowe białe płótno i trzykrotne ich przewiązanie wokół szyi, klatki piersiowej i nóg. W drugim znaczeniu określenie to rozumiane jest jako przeniesienie zwłok zmarłego ze starego do nowego grobowca. Ekshumacja zawsze jest powiązana z czynnością przewijania zwłok (s. 189-190). W tym rozdziale Autor opisuje ryt *Ati-damba* w plemienu Betsileo, odbywa się on co pięć, siedem lub jedenaście lat, w zależności od tradycji rodzinnych. Na uwagę zasługuje zwyczaj, który nakłada na potomnych, o ile to możliwe, obowiązek sprowadzenia zwłok krewnych, którzy spoczywają w grobach przejściowych z dala od rodziny, i złożenia ich w rodzinnym grobowcu (s. 190). W dalszej części rozdziału eksplikuje pochodzenie i znaczenie *famandihana* i jej odmiany (ekshumacja jako zmiana miejsca, jako uroczyste wprowadzenie i wyraz autorytetu rodziny), zwracając uwagę na wymiar psychologiczny, socjalny i religijny ceremonii (s. 190-200).

Rozdział szósty „Rytuał przewijania zwłok” (s. 201-227) prezentuje rytuał, który w plemienu nosi nazwę *Ati-damba*, będący zwyczajem znanym także wśród innych grup etnicznych zamieszkujących Madagaskar. Autor, pragnąc dotrzeć do genezy tego rytuału, korzysta z opracowań monograficznych, przekazów ustnych i tradycji zachowanych przez starsze pokolenie. Zwyczaj angażujący całą rodzinę posiada wieloaspektową funkcję, a ceremonia „ubierania zwłok” łączona jest z rytualną ucztą „Zebu”, na którą zaprasza się do stołu Przodków Razana, aby zjedli posiłek wraz z żywymi. Autor monografii w sposób interesujący przedstawia poszczególne obrzędy składające się na tę uroczystość, m.in. zwraca uwagę, że w kulturze religijnej mieszkańców plemienia Betsileo istnieje pokoleniowa tradycja *Ati-damba*, polegająca na „przewijaniu zwłok” swoich Przodków Razana spoczywających w rodzinnym grobow-

cu, ofiarowuje się im „nową białą szatę”. Autor ukazuje dwie metody przeprowadzania tego rytuału. Jedna z nich nakazuje w przeddzień ceremonii położyć płótna na grobowcu, aby Przodkowie Razana mogli przygotować się na uroczystość, a gdy właściwy moment nadejdzie, będą już ubrani w nowe odzienie. Druga polega na tym, że rodzina przynosi płótna w dniu ceremonii, ale nie wcześniej niż po złożeniu krwawej ofiary z *Zebu*, gdyż według tradycji nie można otworzyć drzwi grobowca, jeśli nie zostaną one skropione krwią składanej ofiary (s. 218-219). Na zakończenie zwraca uwagę na przemiany, jakie zachodzą w sprawowaniu tego rytuału i dokonuje jego oceny, rozpatrując go przez pryzmat ekonomiczny, społeczny, religijny i moralny.

W ostatnim rozdziale: „Ryt *Ati-damba* w kontekście chrześcijańskim” (s. 229-271) Autor dokonuje analizy rytuału przewijania zwłok zarówno w tradycji lokalnej, jak i chrześcijańskiej. Powołując się na wyniki badań innych naukowców nad wierzeniami malgaskimi w plemienu Betsileo stwierdza, że tamtejsze wierzenia i ceremonie funeralne ukształtowały się w procesie łączenia wierzeń tradycyjnych z chrześcijaństwem (s. 230). W tej części opracowania podejmuje takie tematy, jak: wiara jako uczestnictwo w życiu Boga i Przodków, ślady ich obecności w codziennym życiu. Zwraca uwagę na fakt, że, w odróżnieniu od tradycji chrześcijańskiej, w wierzeniach tego plemienia nie ma wyraźnej granicy między życiem doczesnym a nadprzyrodzonym. Cała rzeczywistość przeniknięta jest duchową boskością, a życie doczesne ukierunkowane jest na zjednoczenie się z Bogiem Zanahary (s. 234-235). Chęć identyfikowania się członków plemienia z własną tradycją skłania do przestrzegania istniejących w niej licznych nakazów i zakazów. Ich naruszenie wiązałoby się z poważnymi konsekwencjami. Analizując wierzenia i tradycyjne pojęcie Boga według plemienia Betsileo, Autor podaje, że pośmiertny los człowieka nie należy do Boga, ale do kompetencji lokalnej społeczności. Zbiorowość ludzka wydaje wyrok. W wypadku potępienia wyrok ten jest równoznaczny z wykluczeniem danej osoby po jej śmierci ze społeczności Przodków Razana. Autor dochodzi do wniosku, że eschatologii tradycyjnej tego plemienia nie można umieścić w ramach klasycznego schematu chrześcijańskiego (s. 235).

W tym rozdziale podejmuje także problemy związane z wiarą również wśród wyznawców religii tradycyjnych (s. 237-236), dotyka kwestii aktualizacji wiary zarówno wśród katolików, jak i niechrześcijan Betsileo (s. 240-241). Interesująco przedstawia obrzędy inicjacji, w której uczestniczył jako obserwator w czasie prowadzenia badań terenowych. Było to wtajemniczenie, przejście z dzieciństwa lub młodości do wieku dojrzałego dziewcząt i chłopców. Rytuały inicjacji mają między innymi wprowadzić młodzież w tradycję plemienną, pomóc poznać treści i znaczenie wierzeń religijnych (s. 241-242). W paragrafie o modlitwie Autor wyjaśnia, czym ona jest dla mieszkańców badanego plemienia i pisze: „wyznawcy religii tradycyjnej, modlitwę traktują jako rozmowę pozwalającą im się otworzyć na Boga Zanahary i Przodków Razana, którzy są przedmiotem ich kultu i czci. Są przekonani, że modlitwa jest tym lepsza, im silniejsza jest wiara człowieka, przez co łatwiej jest zachować tradycje plemienne” (s. 244).

Oprócz modlitwy przedstawia także tamtejsze rytzy ofiarne. Ofiara krwawa z *Zebu* składana jest Bogu Zanahary lub Przodkom Razana, w rytach ofiarnych można wyróżnić sześć elementów strukturalnych, ściśle powiązanych ze sobą: przewodniczący

ceremonii, dar ofiarny, miejsce i czas ofiary, adresat, motywacja i intencja ofiary. Wydarzenie to nie posiada charakteru indywidualnego, z reguły w imieniu rodziny ofiarę składa *Tangalamema* jako kapłan tradycyjnych ceremonii (s. 248-249). Autor opisuje ofiarę składaną z *Zebu* Przodkom Razana i Bogu Zanahary. W zależności od intencji ofiary, rozróżnia: ofiarę uwielbienia, dziękczynienia, prześlągania i próśb. Autor podkreśla, że z wypowiedzi chrześcijan Betsileo wynika, że człowiek najczęściej zwraca się do Boga Zanahary, gdy jest przejęty żalem i w ten sposób prosi o ratunek. W tradycyjnych ofiarach, składanych przez mieszkańców badanego plemienia, dopatruje się wyraźnych odniesień do rytów ofiarnych Starego Testamentu. Aby móc uczestniczyć w celebracji ofiary z *Zebu*, należy najpierw pojednać się między sobą, darować przewinienia, wówczas dopiero można zasiąść do „uczty biesiadnej”. Obraz tradycyjnej uczty biesiadnej Betsileo odnosi do uczty Nowego Testamentu z przypowieści o uczcie królewskiej (s. 250-252).

Zakończenie pracy jest merytoryczne i konkretne, Autor dokonuje tu analizy przeprowadzonych rozważań na temat życia i śmierci oraz ekshumacji zwłok stanowiącej niezwykle interesujący fenomen kultury plemienia Betsileo. Ukazanie tradycyjnych obrzędów pogrzebowych odnoszących się do ciała, pogrzebu i złożenia w grobie, które znacznie różnią się od obrzędów chrześcijańskich, staje się niezwykle intrygujące dla etnologa, religioznawcy, antropologa, misjologa czy teologa. Autor dołączył do pracy bogaty materiał fotograficzny, będący nie tylko dokumentacją sprawowanych rytuałów, ale pozwalający czytelnikowi na wzrokowe wyobrażenie sobie obcych i częstokroć niezrozumiałych dla Europejczyka obrzędów.

Czy studium posiada jakieś niedociągnięcia? Zapewne tak, bo nic, co ludzkie, nie jest doskonałe, więc drobne potknięcia zdarzyły się również Autorowi, który, wyliczając Madagaskar jako czwartą co do wielkości wyspę świata, zaliczył Australię, będącą kontynentem, do grona wysp. Właściwa kolejność to: Grenlandia, Nowa Gwinea, Borneo i Madagaskar (s. 21).

Książka ks. Józefa Niesyto *Ekshumacja. Przewijanie zwłok w plemieniu Betsileo na Madagaskarze* jest pionierskim opracowaniem naukowym zwyczajów, obrzędów i wierzeń obrzędowości pogrzebowej, na szczególne zainteresowanie zasługuje tematyka ekshumacji i przewijania zwłok na tej wyspie. Autor nie tylko zaprezentował zebrany przez siebie materiał faktograficzny, ale także zinterpretował go, wykorzystując do tego metodę etnograficznych badań terenowych. Analizę etnologicznych obrzędów przeprowadził także w oparciu o literaturę polską oraz obcojęzyczną – malgaską, francuską i angielską. Publikacja z pewnością jest bardzo cenną pozycją w polskiej literaturze naukowej, istotną dla każdej z wyżej wymienionych nauk czy specjalizacji. Stanowi istotny wkład w te środowiska oraz we współczesną literaturę antropologiczną. Publikacja jest niezwykle wartościowa także dla osób przygotowujących się do pracy misyjnej i związanej z nią inkulturacji.

Zdzisław Kupisiński SVD
Instytut Teologii Fundamentalnej KUL